

Надійшла до редакції 09.01.2012 р.

УДК 141.7:330.16

ЗНАК ЯК РАЦІОНАЛЬНА МОДЕЛЬ СОЦІОЕКОНОМІЧНОГО БУТТЯ: ЛЕГІТИМАЦІЯ ВІРТУАЛЬНОСТІ

О. М. Казакова

Реферат. У статті досліджується концепція «знаку» в новій символічній та віртуальній реальності, яка є етапом на шляху розвитку інтелектуальних форм та легітимації ними існуючої соціальної диференціації. Зазначається, що спосіб функціонування «знаків» безпосередньо пов'язаний з товарним знаком вартості, а «споживання» трактується виключно як діяльність по систематичному маніпулюванню знаками.

Ключові слова: знак, символ, постмодернізм, споживання, означуване, віртуальний, комунікація.

Сучасна епоха, найбільш переконливо репрезентована наукою та інформаційними технологіями, приймає перспективу універсальної комунікації, яка належить світу можливого, і переводить її в площину дійсного, обумовленого до того ж глобалізаційними енергіями. Для реалізації даної перспективи виник новий простір – віртуальний. Завдяки йому сучасність пронизана «духом» комунікації, найбільш дієві основи якої засновані в комунікативному взаєморозумінні, що виростає із нової реальності, створеної інформаційно-електронними засобами. Дана реальність перебуває під визначальним впливом постмодерних смислів, які сповнені новими духовними енергіями, іншим продуктивним змістом – знаковим, символічним. Важливо відчувати і розуміти час, в якому живе людина. Для людини, яка «свідомо живе в своє і своїм часом, немає проблеми з ідентифікацією своїх, саме своїх, відмінностей, «оточуюче середовище» сповнене інших часових перспектив, а горизонт приваблює вибором нових життєвих проєктів» [4, с. 81]. Причетність до свого часу сповнена глибокої мудрості й найбільшої екзистенційної відповідальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика сучасного соціокультурного, економічного буття в контексті постмодерністської реконструкції, переходу від виробничої до фінансової економіки, до віртуальної реальності розглядається в працях П. К. Гречко, В. Л. Кутирьова, Ю. М. Осипова, В. Л. Іноземцева, О. І. Неклесси та ін. Важливе методологічне значення для усвідомлення сутнісних характеристик буття людини в контексті епохи «пост», глибинних взаємозв'язків особистісного існування в системі «знакової» і «символічної» реальності мають праці М. Фуко, Ж. Бодрійяра, С. Куцепал, В. Тертнера, У. Еко та ін.

Разом з тим, не зважаючи на наявність низки досліджень теоретичних аспектів даної проблеми, у філософській літературі не склався цілісний підхід до визначення сутнісних характеристик становлення і функціонування «знаку» і «символу» як інтелектуальних феноменів, породжених постмодерністським дискурсом.

У пропонованій статті поставлено за мету узагальнення, систематизація та поглиблення розуміння проблеми «знаку», «символічної» та «віртуальної» реальності в сучасному соціально-економічному бутті та її впливу на становлення нової системи суспільних, культурних, духовних відносин і взаємозв'язків. Елементи наукової новизни убачаються у виявленні прихованого сенсу знакової реальності у сучасному суспільстві, а також – у з'ясуванні взаємозв'язку способу функціонування «знаків» із товарним знаком вартості.

Найбільш історична переконливість (у значенні ефективності або продуктивності) виникає тоді, коли *свій* час виявляється адекватним *духу сучасності*. У більш чіткій термінології цей «дух» можна визначити як «інтерес епохи, виражений у виді теоретичної конструкції» [3, с. 39]. Дух Модерну зробив для нас зрозумілим насамперед *М. Вебер*. А в чому тоді полягає дух сучасності як дух епохи Постмодерну? Тут можна звернутися до термінології *К. Ясперса*, який, міркуючи про «осьовий час», підкреслював насамперед перспективу «універсальної комунікації» [8]. Комунікативна визначеність сучасної епохи (*Н. Луман* ототожнює суспільство з комунікацією) [10] доповнюється сьогодні віртуальним простором. На відміну від традиційного (модерного) соціального зв'язку, комунікація характеризується короткотермінованістю, неукоріненістю і дистанційністю, що обумовлює плюралізм комунікативних пропозицій.

Таким чином, постмодерній сучасності, виходячи із всього, властивий *комунікативний універсалізм* (універсалії комунікації). Головний його ресурс – консенсус або взаєморозуміння, на відміну від універсалій *інтелектуального споглядання* (платонівські ідеї), *універсалій віри* (середньовічний теїзм), *універсалій рефлексії* (новоєвропейський розум). Універсалії комунікації не відкриваються і не винаходяться – вони утворюються, свідомо встановлюються. Тому їх природа не субстанційна і дескриптивна – визначається досягнутим взаєморозумінням, необхідністю дотримання виробленої згоди, укладеного договору. Тут немає «незалежної і зовнішньої трансценденції, але є трансцендування індивідуальних інтересів, прагнень і воель, тобто вихід на *певну нову реальність*, яка всіх комунікантів влаштовує» [4, с. 82].

Новою в даному контексті постає *символічна реальність*, оскільки постмодернізм в першому наближенні можна визначити як фазу в розвитку *символічного виробництва*, пов'язану з різким підвищенням гнучкості і рухомості інтелектуальних форм і образом, який досягається ціною дистанціювання «означаючого» від «означуваного», «знаку» від «референту», «семіотичних моментів» від «семантичних» [5]. Не випадково тому одним із теоретичних джерел постмодернізму є *формальна лінгвістика Ф. де Соссюра*, який висунув принцип «самодостатності означуваного».

У цьому поворотному пункті розвитку духовного виробництва і відбувся ідейно-політичний резонанс, пов'язаний із співпадінням внутрішньої мотивації класу інтелектуалів, що звернулися до експериментів в галузі «текстової форми» самої по собі, звільненої від «полону» змісту, з практичною соціальною мотивацією нового підприємницького класу, який прагне «попрацювати» з економічними, зокрема грошовими, формами самими по собі, незалежно від обмежень змістовного соціального порядку. В сфері самого емпіричного буття сучасного соціуму існує тип «знаків», які хочуть бути такими ж формальними, незалежними від реальних «референтів», як постмодерністське «письмо». Іншими словами, сучасна «постіндустріальна економіка», переорієнтована з реальної виробничої сфери на сферу фінансово-віртуальну, де сьогодні одержується основна маса прибутку, бере за основу постмодерністську філософію «самодостатнього знаку», не обтяженого зобов'язаннями «семантичної відповідності» [7, с. 19].

Процеси розвитку семіотичної сфери, відірваної від сфери реального «означуваного», в нашій літературі вперше аналізував в своїх працях *Ю. М. Лотман*. Він відмічав циклічний характер динаміки духовного виробництва, розвивав уявлення «про перемінну активність конкуруючих типів свідомості, з яких одне орієнтоване на по межову десемантизацію і «вільну гру» знаками, а інше – на таку ж крайню їх семантизацію, скріплену із зовнішньою реальністю...» [7, с. 19]. Ця неспівмірність (конкуренція) типів свідомості в рамках професійної системи духовного виробництва

багатозначно нашарувалася на сучасний процес соціальних і культурних суперечностей.

Проблема символічної (симуляційної) реальності, яка є одним із окремих випадків віртуальної реальності, розглядалася *Ж. Бодрійяром* в його праці «Система речей». Він стверджував, що «гіперпредставленість» речей постає найвищою «неподібністю», оскільки цей «псевдосакральний культ» виробництва і споживання цінностей духовного виробництва вибудовує «ритуали колективної поведінки» [6, с. 208]. В цих умовах ніякої «первинної справжності (реальності) немає і бути не може. Визначається це тим, що інформація про будь-яку систему, про будь-яку подію (в тому числі науку, культуру, а також інформацію, що надається масмедіа), розкладає її смисл і являє собою форму його нейтралізації і ентропії, його «деградовану форму». Ця інформація не завжди виступає носієм смислу, частіше всього вона маніпулює ним і стимулює його наявність, утворюючи замість сфери, що подвоює реальність, «імітаційну гіперреальність» [6, с. 208]. Розглядаючи «історію» знаку і процесу «означування» (репрезентації), *Ж. Бодрійяр* в своїй концепції уподібнює «знак» «вартості», а означувану ним реальність – споживчій вартості.

У дослідженні даної проблеми *Ж. Бодрійяр* прослідковує послідовну заміну символічного обміну, пануючого в архаїчному суспільстві, принципом обміну раціонального, який виникає в період становлення економічного суспільства і орієнтується на розрахунок в абстрактному еквіваленті грошей. Нарешті, обміну знакового, де речі функціонують і обмінюються, насамперед, як знаки. «Ніщо не обмінюється в термінах позитивної еквівалентності – по справжньому обмінюється лише відсутність і негативність» [9, с. 103]. Тобто знаки, за якими нічого фактично немає.

В історичній системі симулякрів, які імітують уже існуючу реальність, *Ж. Бодрійяр* виділяє три їх типи. «Підробка», яка складає пануючий тип «класичної епохи» від Ренесансу до промислової революції, діє, спираючись на природний закон вартості. «Виробництво», як основний тип індустріальної епохи, функціонує на основі ринкового закону вартості. Домінуючим типом сучасної фази стає «символізація» («симуляція»), яка спирається на «структурний закон цінності» [1, с. 113]. Досліджуючи причини руйнування домінуючої системи «репрезентації» і «референції», де кожному уявленню відповідає реальний об'єкт, *Ж. Бодрійяр* приходять до висновку, що спосіб функціонування «знаків» безпосередньо пов'язаний з товарним знаком вартості, а «логіка товару» в політекономії є «серцем знаку», так само як і «логіка знаку» є «серцем, зосередженням товарної форми» [6, с. 211].

У цьому контексті ми спостерігаємо збіг «текстового» дискурсу постмодернізму з потребами фінансової економіки (спекулятивного фінансизму) інтерпретувати гроші як автономно циркулюючі «знаки», які одержують право не звірятися з «референтом» (з реальною економікою). Постмодерністська пропозиція принципової немотивованості знаку («означаючого»), який нескінченно віддаляється в своєму автономному русі від «означуваного», прекрасно вписується в «сучасні практики ротації грошей, обминаючи будь-яке відношення до товарної маси і обслуговуванню реальної економіки» [7, с. 24].

Відповідно до типів симулякрів, *Ж. Бодрійяр* виокремлює і певні різновиди логіки вартості: на принципі корисності ґрунтується функціональна логіка споживчої вартості, на принципі еквівалентності – економічна логіка мінової вартості, на принципі відмінності – диференціальна логіка знакової вартості [6, с. 212]. З позицій даного підходу споживання в рамках постсучасної культури звільняється від його звичного значення як «процесу задоволення потреб». Навпаки – сам процес виробництва і споживання активно формує потреби. Споживання, вважає *Ж. Бодрійяр*, зовсім не є пасивним станом «поглинання» і «присвоєння», які проти-

стоять положенню виробництва, але виступає як активний модус відношення – і «не лише до речей, а і до всього світу»; саме в ньому «здійснюється систематична діяльність і універсальний відгук на зовнішні впливи... На ньому засновується вся система нашої культури» [2, с. 164].

Виходячи з цього, Ж. Бодрійяр трактує «споживання» виключно як діяльність систематичного «маніпулювання знаками», які складаються у більш-менш зрозумілий дискурс, але зовсім не як матеріальний процес. «Річ, щоб стати об'єктом споживання, змушена функціонувати як довільний знак тих відносин, які включаються в конотативну практику. Ця взаємопов'язаність речей, їх абстрактно-систематична співмірність, серійність дозволяє речі персоналізуватися і споживатися. В такому контексті людські відносини виступають виключно як відношення споживання, що здійснюються у речах і через речі; останні стають не лише їх обов'язковим опосередкуванням, але і які заміняють їх знаком – алібі». [6, с. 215].

Розуміння «споживання» як діяльності по «систематичному маніпулюванню знаками» уможливорює перехід до наступного важливого постулату постмодерністської філософії – «не-наявності». Бачення світу як хаотичного руху «текстів», відірваних від означуваної ними реальності (на її долю залишається значення «сліду», «спогаду, що слабшає», «первинної травми» людського дитинства, подібно «травмам «інфантильного досвіду З. Фрейда», веде до виправдання відомої практики неозначених векселів (зобов'язань) – від невиконаних обіцянок політика до невиконаних зобов'язань перед вкладниками грошей. Справа тут не в намаганні довільного проектувати заявки і пропозиції філософської теорії на позиції тих чи інших впливових соціальних груп. Суть проблеми в тому, що самі групи (спільноти, страти, класи) активно проектують себе на сучасні теорії (зокрема постмодерністську), розраховуючи з її допомогою одержати виправдання (алібі) для своїх практик. Чим більший символічний капітал – капітал суспільного переконання – несе в собі та чи інша філософська течія, тим «вища ймовірність того, що її будуть намагатися присвоїти собі впливові суб'єкти діяльності» [7, с. 24–25].

Така проекція виникає не лише в зв'язку з тотожністю інтенцій постмодернізму, який заперечує «метафізику наявності», з інтенціями фінансової (глобальної) економіки. Вона зумовлюється самим статусом сучасної філософії, яка виходить зі своїх «академічних ніш» у світ «мозаїчної повсякденності». В результаті вектор руху глобалізованих еліт спрямований на практичну «критику наявності». Це означає, що «реформатори» починають свою діяльність там, де торгівля «знаками» йде в присутності (наявності) довірливої публіки, яка не сумнівається в оплаті по векселям. Але ця оплата переміщується в новий простір в той самий момент, коли терміни обіцяного розрахунку підійшли. В підсумку публіка одержує не обіцяне, а всього лише нові обіцянки (зобов'язання). В цьому сенсі глобалістська критика національно-відповідальної поведінки співпадає з постмодерністською критикою «наявності».

Зрозуміло, що радикально зменшити ризик для тих, хто широко практикує оманливу торгівлю знаками, які ніколи не стануть готівкою, можна лише при такій масовій свідомості, яка взагалі втрачає здатність до достовірного розрізнення «віртуального» і «реального» [7, с. 25]. Тим самим стверджується право відходити від істини, право на своєрідний епістемологічний «лібералізм» або «плюралізм», що урівноважує права реальності і права вимислу (надуманості), а також право «мігрувати» (вийти) з реальності, яка видається занадто «обтяжливою» для життя.

У «знаковому коді» як узагальненій раціональній моделі сучасного буття принцип «еквівалентності» постає елімінованим на відміну від домінуючого принципу «символічної відповідності». Останній одержує можливість через маркер соціальних відносин володіння речами певного класу здійснювати організацію

«полів влади і порядку». При цьому «свобода, якщо інтерпретувати дану культурну універсалью не тільки стосовно до цілепокладання, але і до перспектив реалізації цього принципу, набуває значення можливості проекції бажання на вироблені товари, інвестування власних смислів і значень в систему дискурсу об'єктів» [6, с. 215], – зазначає *А. В. Костіна*.

Іншими словами, якщо епоха Модерну, яка пов'язала себе з Просвітництвом, з точним знанням, давала право і надію на реальні перетворення дійсності, то епоха «пост» дає право або довільно («вільно») ігнорувати цю дійсність (як і доступні віртуальні практики), або «мігрувати» з цієї дійсності в більш комфортний простір (привілейовані практики глобалізованих еліт). В цьому пункті і намічається сучасна соціальна диференціація. Справа в тому, що автономія «знаків», пов'язаних з первісним змістом тільки на рівні якогось ледь примітного «сліду» (*Ж. Дерріда*), по-різному проявляються в досвіді «привілейованих» і «непривілейованих». Елітарні групи – власники знаків (символічного капіталу), вимінюють на них не символічні, а реальні цінності. Вони претендують на те, щоб на їх рівні найбільш сміливі мрії «розкованого» гедоністичного уявлення збувалися за рахунок відповідного обмеження реальних можливостей «непривілейованих». Розповсюджені «привілейованими» «знаки» владно притягують багатство, яке, в свою чергу «заворожують» і «спокушають» легким життям.

Із символічними «іграми» «автономного знаку» пов'язані і так звані «інтелектуальні ренти». Первісний смисл даного поняття, збережений на рівні «сліду», полягає в тому, що «інтелектуальна рента» показує наукову наповненість знаку, втіленого в товарі, утворюють його додаткову вартість. Але сьогодні інтелектуальна рента насправді означає не стільки творчу здібність, скільки певний привілей. Товари країн, що входять в елітарне коло «першого світу», при інших явних перевагах, автоматично продаються дорожче за аналогічні товари, що виробляються на периферії. Іншими словами, символічне навантаження на одиницю фізичного об'єму зростає не стільки по закону науково технічного прогресу, скільки по законам нееквівалентного обміну. «Знак» є виразом «додаткової вартості», яку одержують привілейовані країни, групи незалежно від свого реального внеску. Стосовно відношення «знаку» до ситуації «непривілейованих», то вона вимірюється готовністю останніх задовільнитися символічними здобутками замість реальних.

Таким чином, сучасний стан соціально-економічного і культурного буття виокремлює нове розуміння реальності. Зокрема, відбувається звільнення «текстової форми» від змісту, або «знаку» від «референту», «означуючого» від «означуваного». В соціальному бутті дана теоретична позиція знаходить свій реальний прояв у розвитку фінансової економіки, в якій спостерігається зростання процесів асиметрії між грошовою масою та її відривом від товарної. Спосіб функціонування «знаків» безпосередньо пов'язаний із товарним знаком вартості, що зумовлює деконструкцію соціально-економічного буття на користь елітарних глобальних груп, які є власниками «знаків». Разом з цим, відбувається деконструкція духовного простору буття людини.

У контексті подальшого існування і розвитку «віртуальної реальності» заслугоує уваги необхідність дослідження проблеми «символу» і «знаку» в їх співмірності та відмінності, що приводить до виникнення нового ціннісного, смислового поля суспільного та індивідуального життя.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется концепция «знака» в новой символической и виртуальной реальности, которая является этапом на пути развития интеллектуальных форм

и легитимации ими существующей социальной дифференциации. Показано, что способ функционирования «знаков» непосредственно связан с товарным знаком собственности, а «потребление» трактуется исключительно как деятельность по систематическому манипулированию знаками.

Ключевые слова: знак, символ, постмодернизм, потребление, означиваемое, виртуальный, коммуникация.

SUMMARY

This paper considers the concept of "sign" in a new, symbolic reality, which is a step towards the development of intelligent forms that legitimizes existing social differentiation. It is reported that the way of sign formation is directly related to the trademark of value, and consumption is treated solely as systematic work on manipulating symbols.

Keywords: sign, symbol, postmodernism, consumption, defined, virtual communication.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бодрийяр, Ж. Символический обмен и смерть [Текст] / Ж. Бодрийяр. – М. : Доросвет, 2000. – 387 с.
2. Бодрийяр, Ж. Система вещей [Текст] / Ж. Бодрийяр. – М. : Рудомино, 1995. – 172 с.
3. Гайденко, П. П. История и рациональность: Социология Вебера и веберовской ренессанс [Текст] / П. П. Гайденко, Ю. Н. Давыдов. – М. : Политиздат, 1991. – 367 с.
4. Гречко, П. К. Диалог цивилизаций: опыт онтометодологического осмысления [Текст] / П. К. Гречко // София. – 2011. – № 11. – С. 73—84.
5. Ильин, И. П. Постмодернизм. Словарь терминов [Текст] / И. П. Ильин. – М. : ИНИОН РАН – INTRADA. – 2001. – 384 с.
6. Костина, А. В. Массовая культура как феномен постиндустриального общества [Текст] / А. В. Костина. – М. : Издательство ЛКИ, 2008. – 352 с.
7. Панарин, А. С. Постмодернизм и глобализация: проект освобождения собственников от социальных и национальных обязательств [Текст] / А. С. Панарин // Вопросы философии. – 2003. – № 6. – С. 16—36.
8. Ясперс, К. Смысл и назначение истории [Текст] / К. Ясперс. – М. : Республика, 1991. – 527 с.
9. Vandrillard, J. Le crime parfait [Текст] / J. Vandrillard. – Calilee, 1995. – 250 p.
10. Luhmann, N. Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie. Frankfurt a. — [Текст] / N. Luhmann. — М. : Suhrkamp, 1987. – 420 s.